

"לא הבנת את אבא שלך"

פגיס והחידה האוטוביוגרפית

לילך ניישטט בורנשטיין

דן פגיס נודע כאמן הצורה הגבישית והמשוכללת. הוא אהב חידות אלגנטיות שנפתרות בקליק שנשמע כשהחלק החסר מתיישב במקום הנכון. רבים משיריו כתובים כך וכאלה הם גם מושאי מחקרו: השירה הימיביניימית והחידה הבארוקית. הוא סלד מווידוי חושפני, משתפך, רגשני, עולה על גדותיו. נטייתו אחר ניקיון וצמצום לא היתה רק צורנית אלא גם אתית: הוא נזקק לריחוק ואיפוק וביקש את הכללי. פגיס ודאי לא היה אוהב את כותרת ההרצאה שבחרתי. ביטוי כמו "חידה ביוגרפית" נראה לו "יותר מדי סמלי", כפי שכתב ביומנו (פגיס, 1995, 103).

אלמנתו, עדה פגיס, מעידה כי בשנותיו האחרונות "התקרב אל עצמו ואל האחרים" (שם, 11), וגם יצירתו חרגה מהשיר הסדור והקצר אל השיר הארוך והפרוזה. שיאה של המגמה הזאת היא היצירה ששקד עליה בשנותיו האחרונות. "אבא" היא יצירה אוטוביוגרפית בפרוזה שבה תכנן פגיס לשבץ קטעי מסמכים ותצלומים, מין מתווה אוטוביוגרפי המערב סוגים שונים של אמנות. קטעים ממנה נדלו מן העיזבון ופורסמו בתחילת שנות התשעים במהדורת כל שיריו (כל השירים, 1991).

"אבא", והספר שכתבה עדה פגיס על חייו של דן, אינם פותרים את החידה הביוגרפית. שבוע אחרי שהספר הזה פורסם פגשתי במסדרונות אוניברסיטת תל אביב חוקרת מובהקת של פגיס. "נו, קראת? נפלא, לא?" קידמתי את פניה. היא זעמה: "אפילו את השם שלו לא יכלו לגלות?!" השם שנתנו לו הוריו נשאר

* המאמר עובד מתוך הרצאה (ראו הערה לעיל במאמרה של לילי גלזנר).

עד היום סוד כמוס, והמטען שהועמס עליו תפח הרבה מעבר למה ששם יכול לשאת. לעומת השם המפגש בין הבן לאביו יכול לשמש מפתח לפענוח זהות. "אבא" היא מילה מיוחדת במינה: היא קרובה אל המלמול של ראשית החיים ובנויה משתי האותיות הראשונות באלפבית. מקורה בארמית ושורשיה במילה השמית העתיקה "אב". אבל שלא כמו "אב" החד-סטריית, "אבא" היא פלינדרום, מילה שנקראת ישר והפוך. בשיר "אלפביתין" קורא פגיס את הא"ב כמשל (שם), (327):

עֲדִין הַשְּׁעָה הֵיאָ נְחִבָּאת
בְּכַף יָדֵי וּמְצוּחַ עָלַי.
וּבְכֵן נִטְלֵתִי עֵט, הִתְחַלֵּתִי: אֶלֶף.
בְּעוֹד שְׂבָעָה חַיִּים, אֲנִי יוֹדֵעַ
אֲגִיעַ עַד בִּי"ת.
אֶל תְּעַצְבִּי, אֶלֶף,
אֶת לֹא הִתְחַלֵּת לְשׂוֹא.
הִתִּי"ו הִיא תְּכַלִּיתֶךָ וְאֶת שׂוֹאֶפֶת
לְקִרְאת מִלַּת הַקֶּסֶם: אֶת.

אם "את" היא התכלית הרחוקה, "אבא" הוא מסע קצר הרבה יותר, מהאני אל האב וחזרה אל האני. "לא הבנת את אבא שלך, אומר לי האיש המגושם, חבר לקלפים של אבא" (שם, 341). "אבא", שנכתב בשנות חייו האחרונות של המשורר, אחרי מות אביו, הוא מסע בדרך "להבין את אבא" ואת העצמי בתוך כך. אתמקד ברגע הפגישה הדרמטית של האלף עם הבי"ת, של המשורר-הנער עם אביו, אחרי שנים של נתק. אבחן את הרגע הזה שמתואר אצל שני יוצרים: אהרון אפלפלד ודן פגיס.

הביוגרפיות של פגיס ואפלפלד משיקות זו לזו. שניהם נולדו במחוז בוקובינה ברומניה, בהבדל של שנתיים. שניהם בנים יחידים להוריהם. שניהם גם איבדו את אמם בגיל רך. אמו של פגיס נפטרה במפתיע בפרוצדורה רפואית כשהיה בן ארבע, ואמו של אפלפלד נרצחה ברחוב על ידי נאצים כשהיה בן שש. שניהם הופרדו מאבותיהם בילדותם: כשהיה פגיס בן ארבע, כמה חודשים לפני מות אמו, עלה אביו בגפו לישראל, מתוך כוונה להביא אליו את אשתו ובנו כשיתבסס בארץ החדשה. אפלפלד ואביו שרדו יחד את הגטו ומסע רגלי ארוך למחנה עבודה, שם הופרדו כשהיה בן שמונה.

גם פגיס וגם אפלפלד שרדו את שנות המלחמה כילדים בגפם. פגיס עשה שלוש שנים במחנה כפייה, תקופה שעליה לא הסכים לדבר. אפלפלד שרד את המלחמה ביערות ולצד אנשי העולם התחתון. מרומניה נדד לכולגריה, יוגוסלביה ואיטליה, שם מצא מחסה במנזר. אחרי המלחמה, ב-1946, עלו שניהם לישראל במסגרת עליית הנוער. כל אחד מהם נפגש מחדש עם אביו בישראל בנסיבות דרמטיות, ושניהם התקשו מאוד לתת ביטוי לחוויה הזאת ביצירתם. השניים, שחיו כשכנים במבשרת ציון בשש השנים האחרונות בחייו של פגיס, נהגו להיפגש לקפה מדי שישי אחר הצהריים.

אפלפלד פגש את אביו בישראל בשנת 1957, כשהיה בן 28, אחרי שלא נפגשו עשרים שנה. על הפגישה סיפר בריאיון:

ראיתי את שמו של אבא ברשימה בסוכנות ולא ידעתי אם זה אבא או לא. לא ידעתי אם מיכאל אפלפלד הוא אבא או מיכאל אפלפלד אחר, אף על פי שהשם אפלפלד הוא נדיר מאוד. פשוט אבל נדיר. שאלתי איפה הוא נמצא, אמרו לי שהוא במעברה בבאר טוביה. בבאר טוביה אמרו לי שהוא עובד בפרדס. הוא היה בבאר טוביה כבר עשרה ימים, מצא עבודה ועבד בקטיף. אני הולך לפרדס ושואל איפה הוא, אומרים לי "בעץ ההוא". אני רואה סולם, ועל העץ עומד יהודי זקן מאוד. הייתי כבן שלושים, כבר סיימתי את לימודי באוניברסיטה והוא היה בן למעלה מששים. אני פונה אליו בגרמנית ואומר לו: Herr Appelfeld? והוא יורד מן הסולם, מסתכל עלי ולא יכול להגיד מלה אחת, ורק דמעות שוטפות אותו. ובמשך יום שלם הוא לא יכול להוציא הגה מפיו, רק איזה בכי איום. הוא לא אומר לי שהוא האבא שלי, אני לא אומר לו שאני הבן שלו. עד היום אני לא יכול לעשות מזה שום דבר. זה מביא אותי לדמעות, זה לא דבר שאני יכול לגעת בו. לא יכול. עדיין לא. אולי בעוד עשרים שנה אוכל לגעת באש הזאת. אני צריך עוד שלושים שנה כדי לגעת בצירוף הזה (גלוזמן, 2000, 159).

דרור בורשטיין מתעמק בזיכרון הזה (2013, 184-189). הבן בא לחפש את אביו. כל אחד משניהם סבור שהשני כבר מת. האב בימיו הראשונים בארץ הולך לעבוד בפרדס. הבן הוא זה שמאתר אותו. ברגע המפגש הוא אינו קורא לו "אבא", אלא בוחר דווקא בפנייה הרשמית, הזהירה, האבסורדית: "אדון אפלפלד". שם

שמתאים גם לאב וגם לבן, ולאף לא אחד מהם. בלב הפרדס בבאר טוביה עולה לשון האם שהזדהמה במלחמה. בפעם האחרונה הופרדו זה מזה בכוח על ידי גרמנים וכעת הלשון המאופקת הזאת. "לא ידעתי אם מיכאל אפלפלד הוא אבא", אומר הסופר, ובאמת – האיש הזה, שחי רחוק ממנו לאורך ילדותו ונעוריו הקשים, מהו בשבילו? האם היתמות שבה חי רוב חייו היא הפיכה? המפגש הזה אינו רגע מאושר. הם אינם נופלים זה על צווארו של זה. הבן לא קורא לו "אבא", והאב לא קורא לו "בני". הקרע אינו מתוקן אלא דווקא מעמיק. הפגישה הזאת מולידה שתיקה ובכי. והשתיקה הזאת, מספר לנו הסופר, נמשכת אצלו עד היום וספק אם אי פעם תעובד. במעין סצנה מהופכת של הורדה מהצלב, הבן מוריד מהסולם את אביו, משיב את שניהם אל החיים זה עבור זה. אפלפלד אומר שאינו יכול לגעת בזיכרון הזה; שהוא שורף ומכלה כמו אש. אפלפלד הוא כבן שבעים בעת הריאיון. עשרים או שלושים שנה אינן תיאור של זמן, אלא עתיד כמעט לא מושג, כמו התי"ו בסוף האלפבית.

פגיש פגש את אביו כשהיה בן 17, אחרי 13 שנות פרדה. משנותיו הראשונות הקשר עם אביו היה טבול בגעגוע כפול, של האם והפעוט בן הארבע. פגיש הילד כתב מכתבים רגשניים והקיף את עצמו באוסף אווירוני צעצוע, שכמו גילמו את האפשרות לחצות את המרחק המפריד בין הבן לאביו. עם מות אמו, חודשים ספורים אחרי עזיבת האב, נשאר דן לגדול אצל סביו. כעבור זמן קצר נישא אביו בשנית. כשהיה דן בן תשע, ערב מלחמת העולם השנייה, הגיע אביו לבוקובינה, אבל גם אז לא לקח אתו את בנו, אלא השאיר אותו אצל הסבים. את "אבא" התחיל פגיש לכתוב אחרי מות אביו ב-1982. הוא עבד על היצירה במשך ארבע שנים עד למותו שלו ב-1986. כך הוא מתאר שם את הפגישה המחודשת ביניהם:

מאז מותו לפני שנה אבא מדבר עברית טובה יותר. הוא אומר לי: "אני מודה, אפשר לטעון שהפקרתי אותך פעמיים. בשנת – מתי זה היה – 1934 (תאר לך, כמעט לפני חמישים שנה), עליתי ארצה ומיד מצאתי עבודה בתל אביב. הכנתי הכל לעלייה שלכם, שלך ושל אמא, פתאום היא מתה שם ולא חזרתי מיד להביא אותך. אני אומר את זה עוד פעם מפני שאתה נוטה לשכוח. זה היה פתאומי כל כך, סבתא, אמא של אמא, שלחה לי מברק לתל אביב שלא רציתי להבין. והרי ממילא לא יכולתי לנסוע בן-רגע, אז היו אניות, לא מטוסים. גם כסף לא היה לי, כמובן, על כל פנים לא הרבה. נכון, כעבור ארבע שנים, או חמש, 1939, כשבאתי לביקור, גם

אז השארתי אותך שם, אצל סבא וסבתא. הם אמרו לי, לאן תקח את הילד, לחולות? למדבר? אף-על-פי שסיפרתי להם נפלאות על תל אביב – והיה מה לספר! – הסכמתי להשאיר אותך אתם. עוד לא הייתי מוכן לך. עמדתי אז לשאת אשה, להתחתן, כמו שאומרים, עם כָּפָה וחשבתי – לא חשוב מה שחשבתי, זה היה ברוסית. מי ידע אז שתפרוץ מלחמת עולם וכך הלאה. ובכן נתקעת שם במלחמת העולם, כן, גם בשואה – אתה כועס מאוד כשאומרים את המלה הזאת, אתה חושב שיותר מדי מנצלים אותה, אבל עכשיו שאני מת אני מרשה לעצמי לקרוא לילד בשמו, סליחה לא התכוונתי למשחק מלים; ועל שמו של הילד עוד נדבר, אתה הרי החלפת אפילו את השם שאמא ואני נתנו לך. נו, ואחרי המלחמה? הצלחתי להשיג לך אפילו סרטיפיקט (סיפרתי לך שהאנגלים התרשמו מהמקרה? הם היו רגילים שבנים מבקשים סרטיפיקט בשביל הוריהם, ולא להיפך). ובכן הגעת אפילו באופן חוקי, ליגלי, עם ויזה בריטית באוניית נוסעים נורמלית, מה היה שמה. אמנם בסוכנות רימו אותי, שילמתי עבור מקום במחלקה הראשונה ותקעו אותך למחלקה שלישית, מילא. וכמובן תמיד אותה שאלה, החוזרת אצלך, למה לא חיכיתי לך בחיפה. גם על זה אני רוצה לחזור, מפני שאתה נוהג לשכוח. איש עוד לא ידע מתי האוניה תגיע, עוד היו מוקשים פזורים בים הפתוח, לא היה שום לוח זמנים. אמרו שיודיעו, אבל אפילו אנשי חיפה לא ידעו, כל שכן אנשי תל אביב. פתאום היא באה ועגנה בנמל ואני כמובן לא הייתי שם. וכשמצאת אנשים שהסיעו אותך לתל אביב – נכון, הייתי בקולנוע עם בבה. אתה נוהג להזכיר לי את זה כמו קוריוז: חוזר מדרמה בקולנוע והנה דרמה בבית – בן גדול נפל לו מהשמיים" (פגיס, 1991, 352-353).

הבן מעלה באוב את קול האב כדי לדלות משמעות, להבין אותו ואת עצמו. הבן מדבר אל עצמו והאב מדבר אל עצמו. משני עברי החיים מנסה המשורר ליצור דיאלוג ביניהם. בניגוד ללשון המהוקצעת והמדויקת של פגיס, לשונו של האב נודדת, מבודחת, בין שדות שונים. לשונו של האב עוברת אדפטציה בזיכרונו של פגיס והופכת ל"עברית טובה יותר", אבל שומרת על אופי מלא חדווה, מנביעה עוד ועוד אנקדוטות, בסוגריים, בין מקפים, פסיקים, מירכאות כפולות ומחוצה להן. תחת הצמצום יש בה עודפות. יותר מחידה היא דומה לבדיחה. חלק עיקרי בדיאלוג ביניהם נסב על השימוש בשפה: איך מדברים, באיזו שפה, באיזה מילים מתאים להשתמש, מה השם המתאים.

האב מתאר את שהיה ומערים עוד ועוד סיבות והתרצות, שבסוף כל אחת

מהן מסתרת הפרכתה. המונולוג רצוף במילות ניגוד ואישור שמתחלפות זו בזו: אבל, אף על פי ש..., נכון, אמנם. במיוחד חוזרת המלה "כמובן", שמרמזת על קשר מסתבר, מובן מאליו, בדיוק במקום שנפערים בו סימני השאלה. ההסברים נקטעים באבם ("וחשבת - לא חשוב מה שחשבת, זה היה ברוסית"). התחטאות מתחלפת ברברבנות, צער ההחמצה נמהל בחדוות חיים בריאה, דורסנית. שוב ושוב חוזר חישוב של מספרים ("כמה שנים?", "ארבע או חמש", "באיזו שנה?" "באיזה גיל?"), חיפוש של עובדות להיתלות בהן, ניסיון להבין, והשאלה התלויה באויר: מי אשם?

האב שהפקיר את בנו לאימי השואה שב ופודה אותו בסרטיפיקט, אבל כמו בפגישה המחודשת בין אפלפלד לבין אביו, גם כאן אין אושר: הבן מגיע אל נמל ריק, כזר, כיתום. בסימטרייה הפוכה לאפלפלד שקטף את אביו בזהירות מצמרת העץ, על אביו של פגיס נוחת בן ש"נפל לו מהשמיים". "עוד לא הייתי מוכן לך", אומר האב לבנו, שגם חיים שלמים לא הספיקו לו להכין את עצמו. הבן משיג שביב הבנה כאשר הוא מחמיץ את רגע הפרדה מהאב לפני מותו של זה.

הייתי בן ארבע כשנסעת ממני, בן שבע-עשרה כשנסעת אליך אחרי המלחמה. חשבון נפש פשוט, כמה שנים? אחר כך חיינו בארץ זה ליד זה משני עברי השנים האלה. ולגמרי בסוף, לא באשמת, אלא במקרה, לא הייתי אתך. אתה איחרת להגיע בחייך, אני איחרתי להגיע במותך. החשבון שואף לאפס ואפילו לזה לא יגיע. ובאמת כבר איננו דרוש: אני מתיר אותך מכל נדריך ומכל אסריך ומכל תירוציך כולם (שם, 351).

מקורות

- בורשטיין, ד', 2013. שאלות בספרות, ירושלים: מוסד ביאליק.
גלזמן, מ', 2000. "עד עכשיו כתבתי את השליש הראשון": ריאיון עם אהרן אפלפלד, מכאן א': 155-160.
פגיס, ד', 1991. כל השירים, ח' חבר וט' כרמי (עורכים), ירושלים: הקיבוץ המאוחד ומוסד ביאליק.
פגיס, ע', 1995. לב פתאומי, תל אביב: עם עובד.